

що існують з 20-30-х років. Йдеться, насамперед, про необхідність розробки і прийняття ґрунтовно перероблених у правовому, історико-правовому аспекті державних актів про легалізацію Автокефальної Православної, Греко-Католицької церков; про церковну власність, правовий режим такої власності, про спрощений порядок повернення націоналізованого в минулому культового майна тощо.

М.Бабій* (м. Київ)

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ МІЖКОНФЕСІЙНОГО ДІАЛОГУ

В Україні продовжується складний, екстраординарний за своїм змістом і відповідальний за наслідками період реформування суспільства, його розвитку та утвердження в координатах нових цінностей і пріоритетів. Суттєві зміни відбуваються, зокрема в духовній сфері буття, в системі світоглядних установок, нормативних стандартів, що виконували важливі функції життєвої орієнтації та легітимації як на макро-, так і на мікросуспільному рівні. В цілому для українського сьогодення характерна чітка тенденція світоглядної і передусім **релігійної диференціації**.

Релігійно-церковне життя в Україні за вісім років її незалежності набуло оптимальних форм і нової якісної визначеності в усіх іпостасях свого вияву. Так, за кількістю релігійних громад, їхньою інфраструктурою українська держава сьогодні посідає одне з провідних місць в Європі. Загалом за період 1991-1999 років число релігійних громад, які діють на теренах України, збільшилося на 8,5 тисячі або на 65 відсотків.

Цьому значною мірою сприяли: фундаментальні соціально-економічні, соціокультурні і політичні зміни, які відбулися в українській державі; принципово нова атмосфера, яка склалася в державно-церковних відносинах; законодавче закріплення і реальне забезпечення гарантій і можливостей практичної реалізації права на свободу совісті, релігії, релігійних організацій.

---

* Бабій Михайло Юхимович – кандидат філософських наук, ст. наук. сп. Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

Реабілітація релігії в суспільній свідомості, зростання інтересу переважної частини населення до релігійних, світоглядно-духовних складових свого життя зумовили надзвичайно швидкий ріст релігійності, кількості віруючих, а також "вторгнення" у нашу країну значного числа місіонерів - представників зарубіжних релігійних центрів. Саме за їхньою допомогою започатковано створення переважної більшості нині діючих у державі релігійних течій, культів нетрадиційного спрямування. Все це спричинило суттєву зміну конфігурації конфесійної карти України. Якщо в 1991 році в нашій державі діяли релігійні осередки 37 віросповідань, то в 1999 – майже 80. Поліконфесійність, релігійна диференціація, релігійний плюралізм в Україні стали доконаним фактом.

З одного боку, означені процеси є яскравим свідченням того, що українська держава цілеспрямовано утверджує засади демократії, свободи, в тому числі й релігійної свободи. З іншого - вони породили, актуалізували цілу низку суспільно значущих проблем, серед яких найбільш гострими постали проблеми **міжконфесійних, міжцерковних, внутрішньоцерковних відносин.**

Ситуація у даній сфері, попри окремі позитивні тенденції і зміни в її розвитку, залишається надзвичайно складною і за своєю глибинною суттю - **конфліктогенною.** А це в свою чергу тематизувало як у практичному, так і в теоретичному аспекті питання міжконфесійного замирення в Україні, міжконфесійного, міжцерковного діалогу, складових і перспектив його розвитку. Для України це надзвичайно актуальна і суспільно чутлива проблема. Від її розв'язання значною мірою залежить внутрішня стабільність у державі, нормалізація і гармонізація всього спектру суспільних відносин.

Відомо, що міжконфесійні, внутрішньоцерковні відносини можуть, з одного боку, складатися як відносини солідарності, співпраці, певної злагоди, базуватися на принципах взаємопорозуміння, толерантності, а з другого - поставати як конфліктні, ворожі відносини, що супроводжуються нетерпимістю, а то й насиллям.

Саме поняття "міжконфесійний конфлікт" або ж у більш широкому розумінні - "релігійний конфлікт", характеризує один із видів соціальних конфліктів і виявляє себе як процес зіткнення (ідеологічного, а нерідко й фізичного) конфесій, релігійних груп, віруючих різних віросповідних напрямів, течій. Іншими словами воно окреслює форму легалізації в суспільному просторі непереможимої

суперечності у сфері міжконфесійних або внутрішньоцерковних відносин.

Міжрелігійний, міжконфесійний конфлікт розвивається, як правило, на декількох рівнях: міжнародному, регіональному, міжгруповому, особистісному. Своєрідність міжконфесійних конфліктів полягає в їх причинній багатоаспектності. Вони можуть поставати як наслідок певних економічних, соціально-політичних негараздів у суспільстві, недосконалості державно-церковних відносин, а також протизаконного нормативного обмеження на регіональному рівні права на свободу релігії, релігійних організацій, коли останніх поділено на "чистих" і "нечистих", тобто таких, що мають "неповний" правовий статус. Окремі керівники місцевих органів, зокрема західних областей України, відверто ігноруючи вимоги чинного законодавства, підтримують певні конфесії (УГКЦ, УПЦ КП), нерідко блокують законні вимоги інших (УПЦ, РКЦ, протестантські громади), обмежують правові рамки їхньої релігійної діяльності тощо.

Фактором, який активно сприяє розпалюванню міжконфесійної ворожнечі, нетерпимості постає й надмірна політизація церковного середовища, прагнення певних політичних сил використати можливості релігійних організацій для досягнення своїх цілей, зміцнити власні позиції шляхом отримання підтримки віруючих. На цьому фоні продукуються прояви нетерпимості як до певних віросповідних напрямів, течій, так і взагалі до таких явищ, як поліконфесійність, релігійний плюралізм, які, до речі, розглядаються як такі, що несуть загрозу самобутній духовності, культурі, релігійній однорідності, традиціям української нації.

Тенденція до використання релігійного чинника у політичній боротьбі в Україні набула загрозливого розвитку. Слід сказати, що внутрішньо православний, міжцерковний конфлікт в Україні з самого початку значною мірою спричинений політичним фактором. На це, до речі, було зацентовано увагу ще в березні 1993 року на засіданні Комітету ООН з подолання расової і релігійної дискримінації, на якому звітувала Україна.

На даний фактор неодноразово вказував і Президент України Л.Кучма. Зокрема, виступаючи у вересні 1999 року на зустрічі з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, Глава держави наголосив, що "спекуляція на релігійному питанні, свідоме і цілеспрямоване підігрівання міжконфесійного протистояння в Україні перетворюється на знаряддя боротьби безвідповідальних політиків".

Живлять міжконфесійний конфлікт в Україні і так звані "залишкові" чинники тоталітарного минулого: невирішені проблеми церковної власності, її перерозподілу, суперечки за право володіння культовими будівлями, церковним майном, а також боротьба за сфери впливу. Мають вони і свою глибинну причинну базу: історичне, національне, релігійно-догматичне коріння.

Вказані причини, фактори, чинники міжконфесійних й міжцерковних конфліктів не завжди рельєфно постають у чистому вигляді. Вони діють у певній інтегрованій сукупності, взаємозв'язку і далеко не завжди у чіткій формі. Саме такого роду тенденція виявляє себе в міжконфесійній конфліктній ситуації в Україні. Скажімо, міжконфесійний, міжцерковний конфлікт між православними і греко-католиками, між трьома православними церквами в Україні базується на тугому вузлі проблем. Однак, на поверхні конфліктність проявляється у зв'язку з перерозподілом культових приміщень, сфер впливу тощо. Аналіз показує, що структура причинної бази цих конфліктів значно ширша, вона має складові історичного, національного, міжнародного виміру.

Історично склалося так, що Україна в конфесійному відношенні здавна була зоною співіснування східної та західної християнської традицій. "Мало який нарід так у релігійному житті поділений як наш нарід, - писав митрополит Андрій Шептицький, - а в тих поділах, живуть і діють глибокі антагонізми"... Ці антагонізми, на його думку, - "заціплені на різності держав, до яких належали українці, на різних може етнографічних типах чи рисах, з яких змішанням перед віками поставав український нарід".

Саме в даному контексті важливим фактором конфлікту між УПЦ і УПЦ КП, між УПЦ і УГКЦ слід розглядати зовнішній, що чітко віддзеркалює геополітичні інтереси Росії, РПЦ, а також і Ватикану. Аналіз показує, що залежно від головних причин, які породили той чи інший міжконфесійний або міжцерковний конфлікт, на стадії свого розвитку і функціонування він активно живиться стереотипами, котрі певною мірою цілеспрямовано формуються у сфері групової й індивідуальної релігійної свідомості: по-перше, це **конфесійна замкнутість**, відстороненість, а нерідко й конфесійна упередженість; по-друге, це **конфесіоегоїзм**, тобто прагнення будь-яким способом забезпечити своєму віросповіданню привілеї за рахунок інших. Є випадки прямих апеляцій окремих церков до державних органів влади щодо обмеження прав своїх конкурентів; по-третє, це **конфесіофобізм** – взагалі "чітко виражене вороже ставлення до інших віросповідних напрямів.

Нерідко в міжконфесійному конфлікті, хоча й в завуальованій формі, однак проявляють себе певні догматичні установки, гіперболізована претензія на релігійну істину. Конфлікт різного роду світоглядних, зокрема релігійних парадигм, явище константного типу. Це - цілком природно. Адже, скажімо, християнство (особливо його католицька і православна іпостасі) протягом двох тисячоліть чітко заявляло і конкретними діями демонструвало на практиці свою вищість, свою істинність. Цей принцип певною мірою зберігає свою присутність у взаємовідносинах з нехристиянськими релігіями, а також неохристиянськими новоутвореннями. Проблема "істинності - неістинності" не знята і в сучасних взаєминах між православними, католиками і протестантами. Абсолютизація принципу "окремшності" певного релігійного вчення, його "істинності" в порівнянні з іншими, несе в собі значний потенціал нетерпимості, ворожості в ставленні до інших конфесій.

Нерідко гострі й негативні за своїми наслідками міжконфесійні конфлікти постають як зіткнення точок зору щодо певних догматичних істин. Історія незаперечними фактами доводить правоту твердження П.Гольбаха, що витoki релігійних конфліктів, релігійної нетерпимості в тому, що "всі релігії претендують на виключне володіння абсолютною істиною".

Зауважу, що конфліктний характер релігійних відносин, в основі яких лежить релігійна нетерпимість, як правило, притаманний взаєминам між конфесіями, різними релігійними групами, течіями, які сформувались на ґрунті певного віросповідання. В крайніх формах релігійна нетерпимість проявляється між церквами, які належать до близьких за релігійними догматами віросповідань (православ'я, католицизм, протестантизм), а також між тими церквами, деномінаціями, що утворились у результаті розколу єдиної церкви, як, наприклад, Українське православ'я. Таким чином, релігійна нетерпимість, як і будь-яка інша соціальна нетерпимість, містить у собі, образно кажучи, елемент неандертальності, тобто ворожого ставлення до інакшості.

Відомо, що однією з важливих функцій релігії є її інтегративна функція як у суспільному, так і національному аспектах вияву. Міжконфесійні, міжцерковні конфлікти фактично зводять нанівець цю важливу функціональну здатність релігії. Вони активізують деструктивні, дестабілізуючі процеси в державі, руйнують підґрунтя громадянської злагоди, постаючи в даному контексті як суспільно небезпечне явище.

Все це вимагає (і в теоретичному і практичному вимірі) активного пошуку оптимальних шляхів пониження порогу конфліктогенності, подолання, а зрештою й нормалізації міжконфесійних, міжцерковних й внутрішньоцерковних відносин. Йдеться про комплексну систему цілеспрямованих кроків, заходів, чітко диференційованих щодо суб'єктів міжконфесійних конфліктів і спрямованих на усунення, мінімізацію дії чинників, факторів, які їх спричинили, формування атмосфери довіри, взаємопорозуміння, забезпечення продуктивного діалогу між ними на принципах етики толерантності.

Зауважимо, що практична реалізація такої системи заходів, скерованої на досягнення конфесійного замирення, міжцерковного порозуміння, це, перш за все, справа самих конфесій, їх керівних органів, духовенства, віруючих. Зрозуміло, що українська держава не може стояти і не буде стояти осторонь від процесу подолання конфліктності в релігійному середовищі. Вона активно сприяє нормалізації міжконфесійних й внутрішньоцерковних відносин, підтримуючи в цьому плані конструктивні зусилля релігійних діячів, допомагає у налагодженні міжконфесійної співпраці, утвердженню релігійного плюралізму. Однак при цьому держава дотримується принципу невтручання у внутрішні справи тієї чи іншої конфесії, забезпечуючи законність у питаннях свободи совісті, свободи релігії.

В даному контексті держава ініціювала створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, підписання представниками християнських конфесій у липні 1997 року "Меморандуму про неприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах". Інший підхід, прагнення до будь-яких адміністративних коректив релігійної ситуації в Україні могли б лише ускладнити і загострити її.

Життя в історично-практичному прочитанні наглядно показує, що однією із важливих складових системи заходів досягнення міжконфесійного миру є **діалог** конфліктуючих релігійних суб'єктів. Активно-творчу роль діалогу, як дієвого засобу запобігання релігійних, міжконфесійних конфліктів, розв'язання суперечностей, досягнення взаєморозуміння і примирення, визнає більшість церков, в т.ч. православні й католицькі.

Папа Іван Павло II розглядає міжцерковний і міжконфесійний діалог як такий, що виявляє "таємницю єдності попри відмінності між релігійними віруваннями" [Цит. за: Клес Н.

Міжконфесійний і міжетнічний діалог: запобігання ворожнечі // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін.- К., 1998.- С. 82]. Визнаючи реальність релігійного плюралізму, його теологічну важливість, Ватикан проголосив "богоугодність" релігійного діалогу, його необхідність і обов'язковість, створив організаційні структури для реалізації цих установок.

Великого значення діалоговій формі міжконфесійного і міжцерковного спілкування надає й Всесвітня Рада церков, яка на своїй сесії у Ванкувері ще у 1983 році схвалила "Основні напрями міжконфесійного діалогу", визнавши останній як "новий стиль життя християн".

У взаємовідносинах між церквами, конфесіями діалог став нині важливим засобом пошуку шляхів релігійної співпраці, формування атмосфери взаємодовіри. Зрозуміло, що діалог не є патентованим засобом успіху в розв'язанні міжконфесійних суперечностей, конфліктних ситуацій. Однак використання діалогових форм їх врегулювання є у своїй потенційній основі продуктивним, бо ж вносить в цей процес дух відкритості, стає своєрідною пересторогою на шляху поширення нетерпимості й насилля, мінімізує напругу в міжконфесійних, міжцерковних взаєминах, сприяючи подоланню упередженості, підозр, непорозумінь, допомагає формуванню паростків довіри. Тому саме "діалог неповторно суб'єктивних людських свідомостей, - як справедливо зауважує дослідник цієї проблеми А.Іванов, - постає тут і головною метою, і головним засобом духовного буття, уможливорюючи розуміння один одного носіями різних традицій і різного світогляду та (наскільки дозволяють їх автономні світоглядні міри) обмін ідеями і цінностями" [Принцип формування культурного космоса // Вестник Моск. ун-та. - Серия 7: Философия.- М., 1994.- № 2.- С. 22].

Таким чином, діалог постає як форма співпраці на базі спільних рішень, реального поступу на шляху до взаємопорозуміння та злагоди. Однак він можливий лише за певних умов, при чіткому дотриманні визначальних принципів, які є необхідною основою його повноцінного і продуктивного вияву на функціональному рівні. По-перше, це визнання рівності, суверенності й автономності суб'єктів (діалогової) комунікації. Конструктивний діалог у даному контексті має бути зорієнтований на головну вимогу: кожен його учасник має "визнавати інших рівними самому собі" [Див.: Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет- Т. 2.- М., 1973.- С. 71]. По-друге, це безумовне визнання права

кожного учасника діалогу на власне розуміння істини, на власні правду, життєву й інтелектуальну позицію, світоглядні орієнтири, цінності, оцінку причин, факторів конфліктогенності конфесійних взаємовідносин тощо. Ці принципи діалогу, як і попередні, чітко корелюються з основними засадовими елементами свободи совісті, релігії, церкви. Важливо, що при цьому культурна, світоглядно-релігійна своєрідність суб'єктів діалогової комунікації розглядається як достоїнство, визнається цінність релігійного плюралізму.

Ще Д.Локк визнавав, що в релігійно плюралістичних суспільствах свобода релігії активно сприяє стабільності і є пересторогою на шляху до дезінтеграції. Слід мати на увазі, що кожна традиція, релігійна парадигма, світоглядна орієнтація, як відзначає згаданий вище А.Іванов, "мають свою специфічну доміанту і роблять свій специфічний акцент в культивуванні всезагальних духовних цінностей і досягненні всезагальних істин". У цьому контексті негативними для діалогу, безперспективними для толерантних взаємин, скажімо, між окремими конфесіями, є прагнення довести переваги, особливість, "істинність" однієї релігії щодо іншої.

Тому третім, основним елементом продуктивного діалогу є безумовна відмова його суб'єктів від монополії на істину, відкритість та повага до інакшості. Це дає змогу учасникам діалогу залишатись на ґрунті власних релігійно-світоглядних, ціннісних життєвих засад, традицій, орієнтирів і водночас проникнути в суть альтернативних систем цінностей, а також визнати право на їх існування, уможливило розуміння і терпиме ставлення до "чужої правди". Претензія ж на виключне володіння істиною, як уже наголошувалося, веде в кінцевому рахунку до нетерпимості. А нетерпимість породжує тільки нетерпимість.

Слід відзначити ще одну важливу умову продуктивного, за своїми наслідками, діалогу. Йдеться про вміння його суб'єктів слухати і чути один одного, про їх готовність до певних уступок, самообмежень у своїх намірах, вимогах, претензіях тощо. На це у свій час звертав увагу митрополит А.Шептицький, розробляючи "програму релігійного помирення". "Кожен із нас - пише він, - або радше - кожне віросповідання наше прийме і зробить усі можливі уступки. За можливі уступки вважатимемо ті, які совість дозволяє". Без взаємної поступливості діалог ризикує перетворитися на "монолог глухих", що, на жаль, нерідко й буває

на практиці, зокрема у взаємовідносинах окремих конфесій в Україні.

Річ незаперечна: конструктивний діалог - внутрішньоцерковний, міжконфесійний чи міжцерковний - вимагає певних чітких правил поведінки його учасників, вияву високої культури взаємин. Такий діалог можливий лише на принципах етики толерантності.

Толерантність характеризує суспільно або індивідуально прийнятий рівень терпимості до чужих ідей, думок, традицій, віровчень, способу життя. Вона постає як морально-практичний орієнтир поведінки соціальних агентів (церков, конфесій, релігійних груп, віруючих) у процесі їх взаємин (діалогу). Він передбачає обов'язковість взаємоповаги, свідомої відмови від нетерпимості, насилля, приниження гідності один одного, визнання суверенності і свободи, права на власну правду. В такому контексті толерантність може розглядатися як важлива умова соціальної регуляції міжлюдських (міжрелігійних, внутрішньоцерковних) відносин, як один із неформальних виявів морально-гуманістичної суті поведінки суб'єктів діалогу, як такий інгредієнт, без якого нормальне, стабільне, безконфліктне буття соціуму, релігійного середовища в його плюралістичному вияві - неможливе. Не випадково французький філософ Вольтер, який значно поглибив концептуальне розуміння толерантності, започатковане Д.Локком і П.Бейлем, будучи щирим і послідовним її проповідником і захисником, проголосив толерантність "універсальною цінністю".

В процесі діалогу толерантність постає також своєрідним критерієм оцінки культури його учасників. Саме культурні виміри людської (індивідуальної чи групової) суб'єктивності визначають рівень толерантності. Остання в контексті міжцерковних та інших форм суспільних відносин, образно кажучи, є лакмусовим папірцем, який дає змогу визначити ступінь суспільної зрілості, культури соціальних агентів - учасників діалогової комунікації, їхньої готовності до конструктиву, до спільного пошуку шляхів примирення, злагоди. Культура відносин, спілкування і толерантність перебувають у діалектичному зв'язку і взаємозумовленості. В практичному ж прояві (про це свідчать політичні та міжконфесійні взаємини в Україні) така взаємозумовленість не завжди знаходить своє підтвердження. Це проявляється, зокрема, коли пріоритет віддається певним

політичним, ідеологічним, чисто конфесійним, релігійним мотивами, коли толерантність зумовлена певним інтересом.

Узагальнюючи, слід сказати, що діалог, базований на принципах толерантності, взаємоповаги, культури спілкування, взаємопоступливості в контексті сучасних міжконфесійних й внутрішньоцерковних відносин в Україні, в просторі наявних поліконфесійності, релігійного плюралізму, соціально-політичних процесів, постає стратегічною умовою, що уможливить у перспективі прогрес у досягненні міжконфесійного замирення, пониження порогу напруженості у міжцерковних взаєминах.

Важливо, щоб саме такого діалогу бажали керівники церков, зокрема православних, греко-католицької, протестантських, а також неорелігійних утворень. Держава, базуючись на конституційних принципах свободи совісті, свободи релігії та церкви має всіляко сприяти розвитку діалогових форм взаємин у міжконфесійному середовищі. Однією із важливих складових цього процесу є цілеспрямоване (на державному рівні) формування в суспільній та індивідуальній свідомості, релігійному середовищі установки на гостру необхідність діалогу між конфесіями, церквами, базованого на принципах толерантності.

Реалізація цього, важливого для суспільної стабільності та безпеки держави завдання і досягнення на цій основі взаємопорозуміння, ліквідації конфліктності в релігійному середовищі, утвердження цивілізованих міжконфесійних й внутрішньоцерковних відносин, дієвого релігійного плюралізму потребує спільної "довголітньої муравлиної роботи" (А.Шептицький) релігійних суб'єктів і держави. Проблеми конструктивного діалогу, формування атмосфери толерантності і довіри в релігійному просторі України мають реальну перспективу свого вирішення, так як вони набули найвищою мірою прагматичного суспільного звучання, постали гострою необхідністю на шляху досягнення стабільності, злагоди і миру в українському суспільному просторі.